

نکته‌ها و یادداشت‌ها

ابوطالب هارونی و کتاب
الدعامة فی تثبیت الامامة

○ محمد کاظم رحمتی

ناجی حسن در ۱۹۷۷م (بغداد) کتابی به نام نصرۃ المذاهب الزیدیه براساس نسخه خطی ۱۵۶۷ دارالکتب که نسخه کهنی نیز بود (به تاریخ کتابت دهم شوال ۵۵۱) با انتساب به صاحب‌بن عباد (۳۲۶-۳۸۵ ق) منتشر کرد. در چاپ دوم این کتاب، تنها عنوان آن را تغییر داد و با عنوان الزیدیه (بیروت، ۱۹۸۱ م) تجدیدچاپ کرد. برخی کسان چون صبحی صالح، انتساب کتاب را به صاحب‌بن عباد مسلم دانسته و براساس آن به بحث درباره آرای کلامی صاحب‌بن عباد پرداخته‌اند. به دلایلی که شرح آن خواهد آمد، این انتساب نادرست است. این مطلب موضوع سخن این نوشتار است.

یک سلسله مجادلات کلامی میان امامیه و دیگر فرقه‌ها، خاصه زیدیه بوده است.^۱ این مکتوبات در قرن‌های بعدی نیز نگاشته شد. یکی از این آثار، کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة، نوشته ابوطالب یحیی‌بن حسین هارونی (متوفی حدود ۴۲۲ ق) است. ابوطالب یحیی‌بن حسین بن محمدبن هارون بن حسین بن محمدبن هارون بطحانی حسنی، مشهور به الناطق بالحق، برادر دیگر امام زیدی المؤید بالله احمدبن حسین است. وی به سال ۳۴۰ ق به دنیا آمد و بعد از مرگ برادرش در ذی‌الحجة ۴۱۱، عهده‌دار امامت زیدیه در شمال ایران شد. وی در آغاز از امامیه بود ولی بعدها به زیدیه گروید. شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ ق) به نقل از شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق) درباره وی نوشته است:

«سمعت شیخنا أبا عبدالله أیده الله یذکر أن أباالحسین الهارونی العلوی کان یعتقد الحق و یدین بالامامة فرجع عنها لما التبس علیه الامر فی اختلاف الاحادیث فترک المذهب و دان بغیره لمالم یتبین له وجوه المعانی فیها».^۲

احتمالاً تلمذ نزد معتزله در این تحول فکری وی بی‌تأثیر نبوده است. در بغداد نزد ابوعبدالله بصری به تحصیل دانش کلام پرداخت. رونق شهر ری و حمایت صاحب‌بن عباد از معتزله و گرایش زیدی آل‌بویه، به

قیام زیدبن علی (متوفی ۱۲۲ ق) سرآغاز حرکتی در فرهنگ اسلامی است که به زیدیه شهرت یافته است. این نحله در تحولات کلامی خود به معتزله نزدیک شد و در حوزه عقاید، تأثیراتی از آنها گرفت. از میان مکاتب مختلف معتزلی، مکتب بصره، بیشترین تأثیر را بر معتزله نهاد. این امر را می‌توان از شاگردی برخی از زیدیه نزد قاضی عبدالجبار معتزلی و دیگر رجال معتزلی دریافت (نمونه را بنگرید: شرح العیون المسائل، ص ۳۷۶، ۳۷۷).

اختلاف میان امامیه و زیدیه بر سر مسئله امامت در طول تاریخ به نگارش آثاری در رد و تخطئه یکدیگر منتهی شده است. قدیم‌ترین اثر موجود از این دست، کتاب الرد علی الرافضه منسوب به امام قاسم‌بن ابراهیم رسی است.^۱ اهمیت این آثار برای محققان تاریخ اسلام و تاریخ تشیع امامی و زیدی، آشکار است، هرچند تاسفانه بخش اعظمی از این‌گونه آثار موجود نیست و آنچه که موجود است نیز به چاپ نرسیده است.

یکی دیگر از این آثار را شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ق) در کتاب کمال‌الدین خود آورده و تقریباً پاسخ‌های عالم امامی، ابن‌قبه (متوفی قبل از ۳۱۹ ق) به وی را نقل کرده است. شروع غیبت صغری در ۲۶۰ ق، آغاز

عباد و مازال مشوباً بالكثير من الأخطاء المطبعية والاملائية والتاريخية ولو تأمل في المصادر التي رجح اليها لعرف مافات و مخطوط الدعامة بأبدنا و له شرح لطيف للحافظ العلامة على بن الحسين الزيدي سماه المحيط بالامامة و شحنه بالاحاديث المسندة والروايات المفيدة».^{۱۰}

با توجه به این دلایل و وجود نسخه‌های خطی کتاب الدعامة تردیدی در انتساب این کتاب به ابوطالب هارونی باقی نمی‌ماند. نکته دیگر درباره کتاب الدعامة شرح مهم آن، یعنی کتاب المحيط بالامامة نگارش عالم زیدی و ایرانی علی بن حسین زیدی است. این کتاب به دلیل آن که مؤلف احادیث و مطالب فراوانی را در تایید سخنان هارونی از مأخذ کهن امامیه گردآوری کرده است، اهمیت دارد.^{۱۱} این نکته با توجه به از بین رفتن اغلب این منابع ارزش بیشتری می‌یابد. در اغلب منابع زیدی از این کتاب نیز یاد شده است.^{۱۲} المنصور بالله در کتاب العقد الثمین که نسخه خطی آن در اختیار من است، عبارتهایی از کتاب آورده است (برای مثال ص ۸۸: فنروی من ذلك مارونيه من كتاب المحيط بالامامة رواه الفقيه ابوالحسن زيد بن الحسن بن علي البيهقي رحمه الله عن مصنفه علي بن الحسين بن احمد الزيدي شاه سربيجان رحمه الله قال...). نسخه خطی بخشی از این کتاب به تازگی در یمن یافت شده است و نسخه‌های از آن نیز در آمبروزیونا موجود است.^{۱۳}

کتاب الدعامة از چند جهت مهم است. برخی اشارات به دیدگاه‌های سیاسی شیعه در آن دوران و ایراداتی در باب غیبت است.^{۱۴} نکته جالب توجه آن است که برخی از این ایرادات، با آنچه که شیخ صدوق در کمال‌الدین آورده و به آنها پاسخ گفته، یکی است. آیا هارونی این ایرادات را بیان کرده یا فرد دیگری این شبعات را آورده است؟ این را می‌دانیم که کتاب الدعامة فی تثبیت الامامة قبل از سال ۳۸۵ ق و در زمان حیات صاحب‌بن عباد نوشته شده است. دلیل بر این گفته، کلام هارونی در آغاز کتاب الدعامة است. هارونی در آغاز خطبة کتاب نوشته است:

«سألتكم أعزكم الله أملاء كتاب في نصره مذاهب الزيدية في الامامة على أيجاز و اختصار، فأجبتكم ألى ذلك، علماً منى بأن أصول هذا الباب و أن كانت مذكرة في الكتب فهمي منتشرة فيها و كثير منها يحتاج ألى تلخيص و تهذيب، متى جمعت أطرافها و هذبت بالنكت التي أفادتها مجالس الصحاب، كافي الكفاة و عمادا لاسلام و المسلمین، أدام الله علوه و عند مسائلتنا أياه بيان نصره هذه المذاهب عظم الانتفاع بذلك...» (ص ۲۳).

براساس تصریح هارونی براین که مطالب بیان شده در این کتاب به تفصیل در کتاب‌های دیگر عالمان زیدی آمده است، این احتمال نیز می‌رود که وی مطالب خود را در نقد دیدگاه امامیه در باب غیبت از کتاب الاشهاد ابوزید علوی برگرفته باشد.^{۱۵} هرچند اگر تالیف کتاب کمال‌الدین

مهاجرت وی به ری منتهی شد.^{۱۶} وی صاحب کتاب‌های مهمی در فقه و کلام زیدیه است؛ در فقه کتاب التحریر فی الکشف عن نصوص الأئمة التحریر را نگاشته است. این کتاب امهات آرای فقهی امام قاسم بن ابراهیم رسی و نواده وی الهادی الی الحق یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم رسی است. در کتابخانه جامع کبیر صنعاء به شماره ۱۵۹ فقه هادوی نسخه‌ای از این کتاب موجود است و میکروفیلمی از آن به شماره ۲۶۱ در دارالکتب موجود است. این کتاب به کوشش محمدیحیی سالم عزآن (۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م) در دو جلد به چاپ رسیده است.^{۱۷} در اصول فقه وی، کتابی به نام المجزی نگاشته است.^{۱۸}

در تاریخ سیره‌نگاری زیدیه کتابی به نام الافادة فی تاریخ أئمة الزيدية نوشته که بخشی از آن را ویلفرد مادلونگ در کتاب أخبار أئمة الزيدية (بیروت، ۱۹۸۷ م) به چاپ رسانده است. تمام متن این کتاب را محمدیحیی سالم عزآن (صنعاء، ۱۴۱۷ ق) نیز منتشر کرده است. مجموعه مهم حدیثی از وی به نام الامالی به تهذیب قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام مسوری (متوفی ۵۷۳ ق) و با نام تیسیر المطالب من امالی الناطق بالحق موجود است که در بیروت ۱۳۹۵ ق به کوشش یحیی عبدالکریم الفضیل به چاپ رسیده است.^{۱۹}

از آثار کلامی وی، کتابی به نام الدعامة فی تثبیت الامامة در برخی منابع یاد شده و عبارتهایی از آن نیز نقل شده است. ابوسعید بن نشوان حمیری (متوفی ۵۷۳ ق) در کتاب الحورالعین دو نقل قول از کتاب الدعامة آورده است.^{۲۰} این عبارت در نقد دیدگاه امامیه در باب امامت و افضلیت زید بن علی است. دیگر عالم زیدی، احمد بن یحیی مشهور به ابن‌المرتضی (متوفی ۸۴۰ ق) نیز با نقل عبارتی از کتاب الدعامة و با تصریح به نگارش آن توسط ابوطالب هارونی، دومین عالم زیدی است که نقلی از این کتاب آورده است (البته تا آنجا که اطلاع دارم).^{۲۱}

نکته جالب توجه آن است که این عبارتها به عینه در کتاب نصره المذاهب الزيدية موجود است و این خود دلیلی بر عدم انتساب این کتاب به صاحب‌بن عباد است. ناجی حسن نیز به تشابه این عبارتها با نقل‌هایی که مؤلف الحورالعین آورده، آگاهی داشته، اما دقتی در منبع نقل‌قول این عبارتها نکرده است. عبدالسلام بن عباس الوجیه کتاب‌شناس و فهرست‌نگار زیدی معاصر، به نقل از محمدیحیی سالم عزآن در این باره می‌نویسد:

«کتاب الدعامة فی الامامة قال محقق الفلک الدوار قام بتحقیقه الدكتور ناجی حسن ولكنه لم یوفق الی ما یلزم علی المحقق من التأكد من اسم المؤلف و اسم الكتاب و المقابلة علی النسخ المخطوطة فسماه أولاً نصره المذاهب الزيدية ثم نشره ثانياً بعنوان الزيدية و نسبه الی صاحب‌بن

دیگر هارونی نیز اشاره کرده است. در مورد هارونی همچنین ر. ک: المنصور بالله الشافعی، ج ۱، ص ۳۳۴-۳۳۵.
۶- در باره این کتاب ر. ک:

W. Madelung, "Zu einigen werken des Imams Abu Talib an-Natiq bi l-Haqq, (1986), PP 63

۷- در باره این کتاب ر. ک: اتان کلبرگ، کتابخانه ابن طلوس و احوال و آثار او، ترجمه سیدعلی قرائی و رسول جعفریان، قم ۱۳۷۱ ش، ص ۱۸۲-۱۸۴.

۸- ابوسعید بن نشوان الحمیری، الحورالعین، تحقیق کمال مصطفی، افست طهران، ۱۹۷۲م، ص ۱۸۵-۱۸۷، ۲۵۳.

۹- ابن المرتضی، کتاب المنیة والأمل فی شرح الملل والنحل، تحقیق محمدجواد مشکور، ۱۹۸۸م، ص ۹۴-۹۵.

۱۰- عبدالسلام بن عباس الوجیه، أعلام المؤلفین الزیدیه عمان، ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م، ص ۱۱۲۲ که به برخی از نسخه‌های خطی کتاب الدعامة نیز اشاره کرده است. عبارت عزان از مأخذ زیر نقل شده است: السید صارم‌الدین ابراهیم بن محمدالوزیر (متوفی ۹۱۴ ق)، الفلک الدوار فی علوم الحدیث والفقہ و الاثار، تحقیق محمدحیی سالم عزان (صعوه، ۱۴۱۵ ق) ص ۶۴ پی‌نوشت اول.

۱۱- در این باره، ر. ک: حسن انصاری قمی، زیدیه و منابع مکتوب امامیه، مجله علوم حدیث، شماره ۲۰ (تابستان ۱۳۸۰، ص ۱۴۹-۱۶۱).

۱۲- ر. ک: المنصور بالله عبدالله بن حمزه، الشافعی، (یمن - صنعاء، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶)

13- Griffini, Ros, III (1910), PP. 11, 26T

گرفینی نام مؤلف را به خطا شاه سربجان آورده است.

۱۴- در باب اندیشه سیاسی شیعه می‌نویسد: «والمشهور من مذهب القوم (یعنی امامیه) آن کل رایة تدفع قبل رایة قاعدهم الذی یسمونه قائماً رایة ضلالة و آن کل من أقام الدعوة و شهر السیف داعياً الی طاعة نفسه و زعم أنه أمام مفترض الطاعة علی الخلق أجمعین علی الشرائط الی یذهب آلیه الزیدیه، فأیمر حکمه أن یکون ضالاً» نصره مذاهب الزیدیه ص ۱۶۷؛ در باب ایرادات بر مسئله غیبت همان، ص ۱۶۳ به بعد.

۱۵- در باره هویت ابوزید علوی ر. ک: حسن انصاری قمی، ابوزید علوی و کتاب او در رد بر امامیه، مجله معارفه فروردین - تیر ۱۳۷۹، ص ۱۲۵-۱۲۹. در مورد کتاب الاشهاد ر. ک: حسین مدرسی، مکتب در فرآیند تکامل، ص ۲۰۳-۲۳۶. این بخش‌ها از کتاب کمال‌الدین، ج ۱، ص ۹۳-۱۲۶ نقل شده است.

میان سال‌های ۳۵۵ تا ۳۶۷ ق باشد، ابوطالب هارونی، خود می‌تواند شخصی باشد که شیخ صدوق آرای وی را بدون تصریح به نامش نقل کرده است.

پانویست‌ها:

۱- امام قاسم بن ابراهیم رسی (۱۶۹-۲۴۶ ق) دو رساله در رد امامیه با عنوان کتاب الرد علی الرافضة و کتاب الرد علی الرافض من اصحاب الغلو دارد.

ویلفرد مادلونگ در انتساب کتاب دوم به قاسم رسی تردید دارد. ر. ک: W. Madelung, Der Imam al-Qasim ibn Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen, Berlin 1965, PP. 98-99.

دلیل مادلونگ این است که در یکی از نسخه‌های این کتاب (برلین، برگ ۱۴۷) نام قاسم بن ابراهیم و چهار برادر وی ذکر شده است. همچنین سبک کتاب از رساله دیگر قاسم‌الرد علی الرافضة متفاوت است. مادلونگ از مقایسه این دو رساله نتیجه گرفته است که کتاب الرد علی الرافض با توجه به آرای امام قاسم نوشته شده و مؤلف آن شاگردی از شاگردان وی یا محتمل‌تر، یکی از فرزندانش باشد. نیز نک:

Binyamin Abrahamov, "Al-Kasim Ibn Ibrahim's Theory of the Imamate," Arabica, XXXIV, 1987, PP. 82-83, esp. not. 7.

آقای مدرسی (مکتب در فرآیند تکامل، ص ۹۳، پی‌نوشت ۶۱) از نسخه برلین مطالبی را نقل کرده و گفته است که مؤلف رساله از معاصران امام هادی (ع) بوده است و در بخش کتاب شناسی این کتاب را به قاسم بن ابراهیم نسبت داده است.

۲- شیخ صدوق در اشاره به زیدیه و خصوصت آنها با امامیه بعد از نقل طولانی آثار ابن قبه در رد آنها می‌نویسد: «و انما ذکر ناهذه القصول فی اول کتابنا هذا لانها غایة ما یتعلق بهالزیدیه و ما رد علیهم و هی أشد الفرق علینا...». کمال‌الدین، ج ۱، ص ۱۲۶.

۳- محمدبن حسن طوسی، التّهذیب تحقیق سیدحسن موسوی خرمان (تهران، ۱۳۶۵ ش)، ج ۱، ص ۲-۳.

۴- در مورد گرایش زیدی آل بویه ر. ک: المحسن بن کرامه الجشمی (متوفی ۴۹۴ ق)، شرح العیون، ص ۳۷۲-۳۷۳، چاپ شده در فضل‌الاعتزال و طبقات‌المعتزله تحقیق فواد سید، تونس، ۱۹۷۴؛ المنصور بالله الشافعی، ج ۱، ص ۱۴۱.

۵- ر. ک: سیدعلی موسوی نژاد، معرفی آثار منتشر شده زیدیه، مجله هفت آسمان، شماره ۱۴ (سال ۱۳۸۱)، ص ۱۹۲-۱۹۳ که به برخی از آثار